

ALEKSANDRA LANGE

 orcid.org/0000-0002-8919-2090
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Im dalej w las, tym więcej drzew? Kształtowanie wrażliwości na naturę w edukacji polonistycznej w szkole podstawowej

The farther into the forest, the more trees?

Shaping sensitivity to nature in Polish language education in primary school

Abstract: The ecological crisis is treated as one of the challenges of the 21st century. The aim of the article is to prove that it is advisable to raise the issues of climate change during Polish language lessons in primary schools. This should happen thanks to the analysis and interpretation of literary texts in the spirit of ecological and committed humanities. Examples of readings and specific solutions that can be used during their development are given. Non-fiction literature plays a special role in the proposed concept of environmental education in Polish. Based on contemporary reportages, the attitudes of the “humanist signaller” and “ecological disobedience” are discussed. Work on these texts is placed in a broader context — social, political, moral. Finally, attention is drawn to the idea of returning to nature and the need to pay attention to the role of nature in upbringing and education.

Keywords: climate change, forests, reportage, ecological humanities, committed humanities, Polish language lessons

Na lekcjach języka polskiego w szkole podstawowej poruszane są tematy w większym lub mniejszym stopniu dotyczące przyrody. Dość naturalna wydawać się może sytuacja rozmowy na lekcjach języka polskiego o środowisku i jego roli w życiu bohaterów literackich oraz o tym, jaką wartość przyroda ma dla uczniów. Naturalność ta powinna wynikać przede wszystkim ze świadomego podejścia rozmówców do kwestii środowiskowych w czasach kryzysu klimatycznego. Trudność takiej rozmowy polega jednak na tym, że tradycyj-

ne podejście do problemu opisów przyrody rodzi schematyczność lekcyjnego przekazu. Zdarza się, że przyroda bywa traktowana jako tło wydarzeń¹, a nie bohaterka tekstów, częściej zwraca się uwagę na walory estetyczne i emocjonalne przyrody niż na zagrożenia, które na nią czyhają, szczególnie te wynikające z działalności człowieka w XXI wieku.

Epoka antropocenu

Znajdujemy się w takim momencie dziejowym, w którym tylko krok dzieli nas — ludzkość — od katastrofy ekologicznej. Ewa Bińczyk podkreśla, że zmiany środowiskowe miały miejsce już wcześniej, ale jeszcze nigdy zagrożenie nie odnosiło się do wszystkich form życia na Ziemi². Stały wzrost temperatury zbliża nas do przekroczenia kolejnego z tzw. punktów przelomowych (*tipping points*), co spowoduje nieodwracalne zmiany w ekosystemach³. W tym procesie zagrożone są przede wszystkim lasy. Deforestacja (wycinanie lasów), pożary czy naganne zachowania ludzkie w stosunku do drzew mogą doprowadzić do całkowitego zniknięcia dzikich puszczy⁴ z powierzchni Ziemi⁵. Żyjemy w epoce antropocenu⁶, warto więc zdać sobie sprawę z tego, co od dłuższego czasu alarmistycznie nagłaśnia sama młodzież, na czele ze szwedzką aktywistką Gretą Thunberg, która podczas Młodzieżowego Strajku Klimatycznego mó-

¹ Oczywiście można też podać przykłady artykułów i scenariuszy lekcji, które stawiają przyrodę w centrum zainteresowania. Zob. np. A. Zawada-Starenga: *Artyzm opisów przyrody w „Panu Tadeuszu” A. Mickiewicza*. Pobrano z: https://www.natura2000.mircze.pl/asp/pliki/ikony/anna_zawadzka-starenga_pdf.pdf [13.04.2021].

² *Świat do radykalnej zmiany — rozmowa z dr hab. Ewą Bińczyk. Rozmawia Szymon Majewski*. „Nowy Obywatel” 2019, nr 30 (81), s. 31.

³ Por. A. Robiński: *Zmierzch epoki człowieka*. „Tygodnik Powszechny” 2019, nr 4 (12), s. 8. Cały ten numer czasopisma poświęcony jest tematyce środowiska naturalnego.

⁴ Por. dziki las (bezużyteczny z punktu widzenia człowieka) a las naturalny (pożyteczny dla leśników). A.A. Konczal: *Antropologia lasu. Leśnicy a percepcja i kształtowanie wizerunku przyrody w Polsce*. Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo—Wydawnictwo Naukowe UAM, Warszawa—Poznań 2017, s. 245.

⁵ Zob. E. Stawikowska: *Amazonia umiera też przez nas. Ale i my coraz boleśniej odczuwamy jej wymieranie*. Newsweek, 24.08.2019. <https://www.newsweek.pl/swiat/pozar-lasow-amazonskich-wplywa-na-klimat-na-calej-planecie/24jw8hl> [dostęp: 16.01.2021]; lub: M. Bellon: *Pożary w Australii. Aplikacje pomagają walczyć z żywiołem, a laser ratować koale*. Business insider. Polska, 24.01.2020. <https://businessinsider.com.pl/technologie/nowe-technologie/pozary-w-australii-jakie-technologie-pomagaja-strazakom-i-weterynarzom/0gc3qhd> [dostęp: 16.01.2021].

⁶ Por. E. Bińczyk, A. Robiński: *Planeta własnego wyrobu*. [Wywiad z Ewą Bińczyk]. Tygodnik Powszechny, 15.10.2018. <https://www.tygodnikpowszechny.pl/planeta-wlasnego-wyrobu-155755> [dostęp: 16.07.2021].

wiła: „Potraktujcie kryzys klimatyczny jako bardzo poważny i zapewnijcie nam przyszłość. Nasze życie jest w waszych rękach”⁷. W świetle tej sytuacji uważam, że edukacja ekologiczna jest szczególnie ważna, uwrażliwia bowiem uczniów na problemy środowiska naturalnego i pokazuje, w jaki sposób można starać się je rozwiązywać.

Ekologia na języku polskim

Pozornie kwestie środowiskowe nie należą do obszaru zainteresowań nauczyciela języka polskiego. Sądzę jednak, że w czasach kryzysu konieczne jest porzucenie utartych podziałów, także tych na nauki ścisłe i humanistyczne. Mówienie o ekologii na języku polskim nie powinno budzić zdziwienia. Im szybciej to zrozumiemy, tym większa jest szansa na zmianę schematów myślowych.

Proponuję kilka działań metodycznych nastawionych na omawianie tekstów pod kątem opisanych w nich konsekwencji zmian klimatycznych⁸. Działania te opierają się na dwóch dziedzinach współczesnej humanistyki: humanistyce zaangażowanej i ekologicznej. Pierwsza z nich ma na celu interwencję w problemie współczesnych środowisk⁹. Druga natomiast zakłada, że człowiek jest częścią większego systemu gatunkowego; humanistyka ekologiczna odwołuje się do etyki szacunku oraz wzajemnej i międzygatunkowej solidarności¹⁰. Łączenie obu tych kategorii i wprowadzanie ich założeń na lekcje języka polskiego umożliwi omawianie tekstów literackich pod kątem sygnalizowanych w nich problemów wynikających ze zmian klimatycznych¹¹.

Gdy zdamy sobie sprawę z realiów polskiego systemu edukacji oraz obszerności podstawy programowej, możemy mieć wątpliwości, czy na lekcjach

⁷ B. Ernman et al.: *Sceny z życia rodzinnego. Strajk klimatyczny Greta*. Z języka szwedzkiego przeł. K. Knockenhauer, W. Łygaś. Przemówienia Greta z języka angielskiego przeł. A. Siewior-Kuś. Post Factum Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice 2019, s. 298.

⁸ Działania metodyczne zostały opracowane podczas seminarium prowadzonego przez dr Magdalenę Ochwat, na którym przygotowywałam swoją pracę dyplomową.

⁹ R. Nycz: *Nowa humanistyka w Polsce: kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniunktur, refutacji*. „Teksty Drugie” 2017, nr 1, s. 26. <https://doi.org/10.18318/td.2017.1.2>.

¹⁰ E. Domańska: *Humanistyka ekologiczna*. „Teksty Drugie” 2013, nr 1/2, s. 21. Por. również cały numer „Tekstów Drugich” 2018, nr 2: *Ekokrytyka*.

¹¹ O koncepcji humanistyki ekologicznej na lekcji języka polskiego pisała Magdalena Ochwat. Zob. więcej: M. Ochwat: *Edukacja polonistyczna w obliczu kryzysu klimatycznego — analizy i rekomendacje dydaktyczne*. „Annales N — Educatio Nova” 2020, nr 5, s. 185—204. <https://doi.org/10.17951/en.2020.5.185-204>; lub: Eadem: *(Współ)myślenie w humanistyce. Literackie ekokształcenie w epoce antropocenu*. „Polonistyka. Innowacje” 2020, nr 12, s. 31—51. <https://doi.org/10.14746/pi.2020.12.3>.

języka polskiego jest miejsce i czas na mówienie o kryzysie ekologicznym. Myślę jednak, że warto spróbować. Analizowanie tekstów dotyczących przyrody i zagadnień z nią związanych proponuję realizować na języku polskim w cyklu. Systematyczne powracanie do tematu zmian klimatycznych przy okazji omawiania różnych tekstów pozwoli na wprowadzenie, a następnie utrwalenie nowych pojęć, rozwiązań, a także umożliwi uniknięcie przeciążenia dzieci i młodzieży tym specyficznym materiałem. Uważam, że powinno się szukać sposobów realizacji tych zagadnień w praktyce szkolnej i upatruję takiej możliwości w dwóch zaproponowanych działaniach¹².

Nowe odczytania lektur obowiązkowych

Obowiązkowe lektury można analizować w sposób odbiegający od tradycyjnego ujęcia interpretacyjnego, nie można wszakże zapominać o ich odczytaniach w duchu epoki, z której pochodzą. Żeby rozwinąć i zilustrować tę propozycję, posłużę się przykładem.

Pan Tadeusz Adama Mickiewicza to utwór, który dobrze nadaje się do rozważań z wykorzystaniem współczesnego kontekstu — zmian klimatu¹³. Natura zajmuje w epopei szczególne miejsce. O „polskim leśnym micie narodowym”¹⁴ w odniesieniu do tej lektury pisze Agata Agnieszka Konczal, która tym pojęciem zwraca uwagę na wyraźny związek historii Polski z dziejami puszczy¹⁵. Lektury dotyczące wizerunku natury w *Panu Tadeuszu* można wzbogacić o rozmowę na temat tego, jak opis puszczy litewskiej i matecznika funkcjonują w perspektywie zmieniającego się środowiska naturalnego. Oto początek proponowanego do analizy fragmentu:

Któż zbadał puszczy litewskich przepastne krainy,
Aż do samego środka, do jądra gęstwiny?¹⁶

Już na wstępie swojego opisu Mickiewicz eksponuje jedną z najważniejszych cech puszczy, a także samej natury — tajemniczość. To miejsce, które znajduje się poza zasięgiem i wpływem cywilizacji. Człowiek, stając u bram środowiska naturalnego, zmienia się w gościa tej krainy, jest „innym”; bogactwo fauny i flory puszczy kontrastuje z kruchością ludzkiego istnienia. W świecie, gdzie

¹² M. Ochwat: *(Współ)myślenie w humanistyce...*, s. 34—35.

¹³ Zob. także D. Gostyński: *Natura jako mit. „Pan Tadeusz” Adama Mickiewicza*. W: *Literatura i jej natury. Przewodnik ekokrytyczny dla nauczycieli i uczniów szkół średnich*. Poznań 2017, s. 132—148.

¹⁴ Por. A.A. Konczal: *Antropologia lasu...*, s. 38.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ A. Mickiewicz: *Pan Tadeusz*. Wydawnictwo GREG, Kraków 2011, s. 90.

wszystko można zbadać lub zmierzyć, puszcza niesie z sobą niewiadome, niebezpieczne. Znacząco różni się to od współczesnej relacji człowieka z naturą, dziś bowiem ludzie czują się panami przyrody, podporządkowują ją sobie wedle swoich potrzeb. Spostrzeżenie to koresponduje z założeniem humanistyki ekologicznej, w której mowa o konieczności zahamowania ludzkiej hegemonii nad innymi gatunkami. Analizując z uczniami wskazany fragment *Pana Tadeusza*, warto przybliżyć im pojęcie bioróżnorodności¹⁷, w której obliczu człowiek staje się tylko jednym z licznych organizmów zamieszkujących Ziemię. U Mickiewicza w opisie puszczy można dostrzec wspomnianą obcość człowieka w świecie przyrody cechującym się bogactwem gatunków:

Bo gdybyś przeszedł bory i podszyte knieje,
Trafisz w głębi na wielki wał pniów, kłód, korzeni,
Obronny trzęsawicą, tysiącem strumieni
I siecią zielsk zarosłych i kopcami mrowisk,
Gniazdami os, szerszeńców, kłębami węzowisk¹⁸.

Puszcza litewska jest miejscem wielowymiarowym, autor epopei prowadzi czytelnika przez kolejne zakamarki puszczy, pokazuje mu coraz to nowe stworenia, które zamieszkują jej ostępy. Właśnie tak można uczniom zobrazować bogactwo gatunków zamieszkujących Ziemię. Innym istotnym aspektem analizy w kontekście humanistyki ekologicznej są przywoływane przez Mickiewicza prawa panujące w puszczy, zwłaszcza te dotyczące procesów umierania, odchodzenia ze świata:

Dzieci swe ślą dla osad za granicę lasu,
A sami we stolicy używają wczasu;
Nie giną nigdy bronią sieczną ani palną,
Lecz starzy umierają śmiercią naturalną.
Mają też i swój smętarz, kędy bliscy śmierci,
Ptaki składają pióra, czworonogi sierci.
Niedźwiedź, gdy zjadłszy zęby strawy nie przeżuwa,
Jeleń zgrzybiały, gdy już ledwie nogi suwa,
Zając sędziwy, gdy mu już krew w żyłach krzepnie¹⁹.

Przytoczony fragment obrazuje naturalny proces odchodzenia. Uświadamia także, że zwierzęta mają swoje zwyczaje i przywileje. Różnią się od ludzi, ale tak samo jak oni zasługują na szacunek. Mickiewicz podkreśla, że zwierzęta

¹⁷ P. Adamski: *Czym jest bioróżnorodność i jej ekologiczne uwarunkowania*. Pobrano z: http://rcin.org.pl/Content/79386/KR038_97877_r2007_IntegOP-Adamski-45-49.pdf [19.01.2021], s. 1.

¹⁸ A. Mickiewicz: *Pan Tadeusz...*, s. 90.

¹⁹ Ibidem, s. 91.

nie giną z rąk człowieka, a umierają naturalnie. Krytykuje tym samym ingerencje ludzi w środowisko przyrodnicze. W dalszej części opisu przywołana zostaje opozycja: natura — kultura, co także służy wyrażeniu sprzeciwu wobec antropocentrycznej wizji świata:

Słysząc, że tam w stolicy, między zwierzętami
Dobre są obyczaje, bo rządzą się sami;
Jeszcze cywilizacją ludzką nie popsuci,
Nie znają praw własności, która świat nasz kłóci²⁰.

Jak dobitny może być wydzźwięk tego opisu puszczy litewskiej, jeśli odczyta się go w perspektywie humanistyki ekologicznej! Ludzka cywilizacja niszczy naturalny porządek świata, a współcześni ludzie zazwyczaj nie znają takiego lasu, jak ten przedstawiony w dziele Mickiewicza. Rozważania nad epopeją można skupić na problemach dotyczących zmian w pierwotnym wyglądzie puszczy. Właśnie w tym aspekcie upatruję potencjału interpretacyjnego *Pana Tadeusza* w odniesieniu do omawiania w szkole konsekwencji zmian klimatycznych. Proponuję poddać pod uczniowską analizę obraz współczesnego lasu skonstrastowany z tym, którego opis znajdujemy w epopei. Potraktujmy opis puszczy litewskiej jako wzór — tak powinna wyglądać przyroda, zwłaszcza teraz, gdy dzikie i „zapuszczone” lasy zamieniane są przez człowieka w „zadbane” parki miejskie. Między tymi dwoma wizerunkami lasu są niemal dwa wieki, a człowiek żyjący współcześnie znacznie różni się od tego z czasów Mickiewicza, w mojej opinii jednak warto zestawić z sobą obrazy lasów. Pokaże to uczniom niebezpieczny kierunek ich metamorfozy. Można też wybiec wyobraźnią w przyszłość i zastanowić się nad tym, jak za parę dziesięcioleci będzie wyglądał las, jeśli w ogóle pozwolimy mu jeszcze istnieć.

Należy pamiętać o tym, żeby nie pozostawić odczytania fragmentu z *Pana Tadeusza* tylko jako zobrazowania pewnej zmiany zachodzącej w przyrodzie. Proponuję analizę ekologiczną uczynić poszerzeniem kanonicznej interpretacji, w jakiej podkreśla się głównie obraz przyrody litewskiej w konkretnym momencie dziejowym. Jest to możliwe, ponieważ oba sposoby czytania *Pana Tadeusza* mają wspólny mianownik — chęć uwrażliwienia człowieka na naturę. Warto też poruszyć kwestię stosunku narratora do lasu i zastanowić się, czy współczesny człowiek potrafiłby w jakimkolwiek stopniu doceniać naturę, tak jak robi to Mickiewicz. Takie ukierunkowanie rozmowy z uczniami uwydatni kunszt literacki autora epopei, ale także jego stosunek do przyrody.

Lektura *Pana Tadeusza* w kontekście współczesności może zmienić stereotypowe wyobrażenie o tym utworze, częste u osób z młodego pokolenia. Z moich doświadczeń i rozmów z uczniami szkół podstawowych wynika, że cza-

²⁰ Ibidem.

sami traktują oni opisy przyrody w tym dziele jako fragmenty mniej interesujące, pomijają je lub czytają bezrefleksyjnie. Jeżeli książkę potraktuje się jako narzędzie służące refleksji nad istotą kryzysu klimatycznego, to da się młodym czytelnikom sygnał, że czytanie kanonicznych tekstów to nie tylko przysłowiowa „sztuka dla sztuki”. Wprowadzeniem współczesnego kontekstu polonista pokazuje młodzieży, że mierzenie się z barierą językową, nieoczywistą treścią, zagadkowym nazewnictwem ma sens i jest potrzebne²¹.

Kolejną lekturę, którą można interpretować w duchu humanistyki ekologicznej, stanowi baśń Hansa Christiana Andersena *Choinka*²². Opowiedziana historia jest dość przewrotna. Główną rolę odgrywa w niej spersonifikowane tytułowe drzewko. Choinka czuje więc i myśli, obserwując, jak inne drzewa są karczowane. Pragnie podzielić ich los, naiwnie sądzi bowiem, że wycięte drzewka trafiają do lepszego miejsca. W okresie świątecznym jej marzenie się spełnia. Drzewko trafia do jednej z rodzin i podczas Bożego Narodzenia znajduje się w centrum zainteresowania człowieka. Gdy czas ten mija, choinka zostaje zamknięta w brudnej komórce, a następnie spalona.

Baśń Andersena może być pretekstem do rozmowy na tematy ekologiczne z młodszymi uczniami. Utwór ma ładunek uczuciowy. Lekturze baśni towarzyszy cała gama stanów emocjonalnych — od rozbawienia do współczucia²³. Dziecko przeżywa to, co czyta, utożsamia się z bohaterką, wykazuje empatię wobec niej. Historia ta jest również w pewnym stopniu bliska każdemu uczniowi — większość polskich dzieci wychowuje się w tradycji chrześcijańskiej i praktykuje zwyczaj strojenia choinki na Boże Narodzenie w swoim domu. W szkole często czyta się tego typu teksty w zgodzie z aktualną porą roku i kalendarzem. Gdy baśń Andersena analizowana jest w okresie bożonarodzeniowym, proponuję zasygnalizować uczniom analogię między jej treścią a życiem codziennym i znanymi dzieciom doświadczeniami²⁴. W kontekście baśni można zainicjować rozmowę o tym, czy wybór choinki (żywa — cięta, w donicy czy plastikowa) ma znaczenie dla środowiska naturalnego. Taka refleksja dobrze sprawdziłaby się jako początek dyskusji na temat tego, czy człowiek może wycinać drzewa z lasu — warto zastanowić się nad tym, co czuje tytułowa choinka. Oczywiście, podczas zajęć z uczniami może zdarzyć się, że ich tok rozumowania będzie zmierzał w innym kierunku lub niechętnie będą oni podejmowali wątki ekologiczne. Warto wtedy podkreślić, iż analizowanie w kontekście ekologicznym

²¹ Taka analiza *Pana Tadeusza* najlepiej nadaje się do przeprowadzenia z uczniami klas 7—8.

²² H.C. Andersen: *Choinka*. Tłum. C. Niewiadomska. <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/choinka.html> [dostęp: 11.01.2021].

²³ O tej baśni pisała też E. Ogłóżka: *Wokół opowieści Hansa Christiana Andersena. O radości czytania*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 255. Autorka zauważa, że historia zwraca uwagę dorosłych na uniwersalne prawdy życiowe, o których często zapominają.

²⁴ Można przywołać kontekst z poezji współczesnej — M. Świetlicki: *Pora śmierci choinek*. <https://polska-poezja.com/marcin-swietlicki/pora-smierci-choinek/> [dostęp: 18.01.2021].

jest jedną z możliwości interpretacji tego tekstu. Tak samo jak w przypadku *Pana Tadeusza*, analiza ekologiczna *Choinki* Andersena jest jednym ze sposobów odczytania dzieła literackiego, który może dostarczyć nowych sensów do tradycyjnej interpretacji.

Wprowadzeniu elementów humanistyki ekologicznej (pojęcia antropocenu, bioróżnorodności, zależności międzygatunkowej, zrównania w prawie do życia przyrody ożywionej i nieożywionej) na lekcje języka polskiego sprzyjać może wyobraźnia uczniów. Wyobraźnia jest podstawą każdej lektury tekstów literackich (szczególnie tych fikcyjnych, jak *Pan Tadeusz* i *Choinka*), a także ekokrytyki²⁵. Można odwoływać się do wyobraźni w celu uzmysłowienia dzieciom i młodzieży, jak ważna jest umiejętność imagineracji, która w nurtach ekologicznych figuruje pod nazwą „myślenie dalekowzroczne”. Dzięki przywoływaniu kontekstu zmian klimatycznych podczas myślowej wizualizacji treści utworów uczniowie mogą spróbować osadzać poszczególne teksty w konkretnym etapie przeobrażeń środowiska naturalnego.

Literatura faktu

Szansę mówienia o zmianach klimatycznych na lekcjach języka polskiego daje również literatura faktu, a konkretnie reportaż²⁶. Proponuję, aby uczniowie zapoznali się z książką Macieja Zaremby Bielawskiego pt. *Leśna mafia. Szwedzki thriller ekologiczny*²⁷. Autor zabiera czytelnika w głąb Szwecji, która w powszechnym mniemaniu uznawana jest za jeden z najbardziej zielonych krajów Europy. Główny bohater tej historii — Hans Åfeldt — przeprowadził się w miejsce otoczone zewsząd zielenią. Pewnego ranka budzi się i z okna widzi, że las otaczający jego dom jest karczowany. Zaremba Bielawski opisuje batalię, jaką mężczyzna stacza ze szwedzkim zarządem lasów, by powstrzymać wycinkę. Przybliży czytelnikowi reakcje urzędników państwowych na realny problem jednego z obywateli. Co istotne, główne argumenty Hansa za zaniechaniem karczowania drzew to zwrócenie uwagi na piękno puszczy, jej kojący i terapeutyczny wpływ na człowieka, a przede wszystkim jej prawo do życia, takie samo jak prawo człowieka. Postulaty bohatera nie spotykają się ze zrozumieniem ze strony państwa. Wszystkiemu winna jest „leśna mafia”, która za-

²⁵ L. Buell: *The environmental imagination: Thoreau, nature writing and the formation of American culture*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1995, s. 2.

²⁶ Zob. więcej K. Wolny-Zmorzyński: *Reportaż — jak go napisać? Poradnik dla słuchaczy studiów dziennikarskich*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2004; M. Ochwat: *Reportaż w świecie szkoły*. W: *Literatura polska w świecie*. T. 7: *Reportaż w świecie — światowość reportażu*. Red. K. Frukacz. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, s. 280—294.

²⁷ M. Zaremba Bielawski: *Leśna mafia. Szwedzki thriller ekologiczny*. Przeł. M. Wasilewska-Chmura. Wstęp A. Wajrak. Posłowie T. Lindgren. Agora SA, Warszawa 2014.

rządza terenami zielonymi w Szwecji. Nastawiona jest tylko na zysk materialny, traktuje puszcę jak magazyn surowca drzewnego. Lasy w tym skandynawskim kraju zaczynają przypominać hodowle drzew, nie ma więc mowy o naturalnych ekosystemach, które istnieją w oderwaniu od działalności ludzkiej²⁸.

Czy ta dość pesymistyczna szwedzka opowieść może zmotywować uczniów do podjęcia działań w trosce o Ziemię? Uważam, że tak. Sam fakt, że książka została przełożona na inne języki dowodzi, iż wołanie Hansa Åfeldta zostało usłyszane. Ciekawym sposobem na wykorzystanie tego tekstu na lekcji jest, w mojej opinii, przywołanie opisów lasów szwedzkich w roli kontekstu do wcześniej omawianego fragmentu *Pana Tadeusza* o mateczniku. Te dwa spojrzenia z oddalonych w czasie historii to trafny obraz zmian, jakie dokonały się w środowisku naturalnym²⁹. Puszcza litewska kontrastuje z wizerunkiem szwedzkich lasów, za których stan winę ponosi człowiek. Pokazuje to w wyraźny sposób, jak działalność ludzka może wpłynąć na przyrodę. Z jednej strony przedstawiony jest dziewiczy, dziki, tajemniczy las (*Pan Tadeusz*), z drugiej — już nie las, a jedynie plantacje leśne (*Leśna mafia*):

Ale to coś już istnieje i zajmuje połowę powierzchni Szwecji: prostokąty wypełnione równymi rzędami drzew w jednym wieku, tego samego gatunku, przeważnie świerków. Tam, gdzie kiedyś były łąki, rozciągają się plantacje leśne. Od czasów Gustawa Wazy nie było w Szwecji tak wielu drzew — i tak mało lasów³⁰.

Kontrast między tymi opisami powinien wywołać u uczniów niepokój związany z kierunkiem zmian w środowisku naturalnym. Dodatkowo podkreśli piękno i artyzm opisów przyrody Mickiewicza. Pomocna w odkryciu tego sensu w zestawieniu omawianych utworów może okazać się metoda przekładu intersemiotycznego. Uczniom można zaproponować narysowanie swoich wizualizacji lasów z utworów Mickiewicza i Zaremby Bielawskiego. Porównanie takich rysunków powinno ukazać różnicę między tymi miejscami, które nominalnie wydają się takie same.

W pracy z tekstem Zaremby Bielawskiego można również podkreślić charakter gatunkowy książki. Reportaż jest odpowiedzią na bieżące wydarzenia i ma pomóc człowiekowi zająć wobec nich stanowisko. Ma liczne walory poznawcze i umożliwi ogląd problematycznych kwestii z różnych perspektyw. W moim przekonaniu lekcje, podczas których interpretowana będzie książka

²⁸ W recenzjach zauważono już potencjał tego reportażu jako wprowadzenia do problematyki ekologicznej. Por. M. Koziński: *Maciej Zaremba Bielawski — „Leśna Mafia”*. Zielonazmiana.pl, 28.12.2016. <http://www.zielonazmiana.pl/kultura/ksiazki/lesna-mafia/> [dostęp: 19.01.2021].

²⁹ J. Weiner: *Po co nam puszcze*. „Tygodnik Powszechny” 2019, nr 4, s. 57—59.

³⁰ M. Zaremba Bielawski: *Leśna mafia...*, s. 15—16.

Macieja Zarembę Bielawskiego, powinny prowadzić do wykreowania konkretnych postaw u uczniów. Szczególnie mam na myśli postawę „humanisty sygnalisty”³¹, o której pisze Ryszard Koziołek. Opiera się ona na założeniu, że na humanistach ciąży pewna odpowiedzialność. Jako ci, którzy potrafią spojrzeć w przyszłość i przewidzieć konsekwencje działań teraźniejszych, humaniści powinni ostrzegać przed złem, które jeszcze się nie wydarzyło („ostrzegawczy gwizd humanisty”)³². Reportaż widzę tutaj jako narzędzie „humanisty sygnalisty”. Ważne jest, aby uczniowie uświadomili sobie, że jako czytelnicy mogą także przyjąć postawę osób sygnalizujących niebezpieczeństwa. Wiedza, której uczniom dostarczy tekst, będzie pierwszym etapem budowania ich świadomości. Czytając i omawiając z uczniami *Leśną mafię*, prowokujemy ich do refleksji na temat kondycji współczesnych lasów. Uświadamiamy młodym ludziom kierunek, w jakim zmierza działalność człowieka — niszczenie przyrody, a w konsekwencji nieodwracalne zmiany klimatyczne. Jeśli uczniowie przyswoją te wiadomości, przejmą się zagrożeniami i emocjonalnie postrzegać będą to, co dzieje się wokół, to istnieje duża szansa, że będą potrafili uczestniczyć w dotyczących zmian klimatu dyskusjach i mądrze argumentować w nich swoje zdanie. Świadomość powagi aktualnej sytuacji — obudzona w toku analizy tekstów literackich — może doprowadzić do tego, że dzisiejsi uczniowie w przyszłości staną się ludźmi, których głos w sprawie kryzysu klimatycznego będzie brzmiał donośnie i przynosił pozytywne skutki.

Inną kwestią, którą można rozpatrywać przy okazji interpretacji *Leśnej mafii*, jest „nieposłuszeństwo ekologiczne”³³. To pojęcie oznacza sprzeciw wobec panującego prawa, w którym brak poszanowania środowiska naturalnego. Jeśli obowiązujące przepisy są rozbieżne z prawami natury, to dobry obywatel powinien się ludzkiemu prawu sprzeciwić³⁴. Przykładem takiego nieposłusznego obywatela jest Hans Åfeldt, bohater reportażu. Mężczyzna miał odwagę, żeby zaryzykować własne bezpieczeństwo i dobrobyt w walce o wyższe cele. Poświęcił się dla całego społeczeństwa. Postawa Hansa uczy krytycznego myślenia i obrazuje, jak bogate jest spektrum problemów, nad którymi proponuję podjąć refleksję: począwszy od zmian w środowisku leśnym, a skończywszy na krystalizacji stanowisk wobec systemu politycznego i prawnego.

Kolejnym tekstem literatury niefikcyjnej, który moim zdaniem dobrze sprawdziłby się jako nośnik „ekopostulatów” na języku polskim, jest Petera

³¹ R. Koziołek: *Wiele tytułów*. Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2019, s. 18.

³² Ibidem. Pisała o tym na przykładzie reportażu M. Ochwat: *Klimat — konflikty — migracje. Scenariusze przyszłości*. „Postscriptum Polonistyczne” 2019, nr 2 (24), s. 51—71. https://doi.org/10.31261/PS_P.2019.24.04.

³³ *Wstęp: Więcej niż las*. W: *O jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce*. Red. P. Czaplinski, J.B. Bednarek, D. Gostyński. Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2019, s. 16—17.

³⁴ Ibidem, s. 18—19.

Wohllebena *Sekretne życie drzew*³⁵. Ten międzynarodowy bestseller trafnie pokazuje, że jako ludzkość mylnie traktujemy drzewa jako istoty nieożywione. Autor uzmysławia czytelnikowi, jak bardzo nasze myślenie jest dalekie od prawdy, kreśli schematy, w jakich człowiek się zamyka, gdy mierzy cały świat własną miarą. Jednakże książka ta ma wielu krytyków, zarzucają oni Wohllebenowi, że antropomorfizuje on drzewa i las³⁶. Mimo to uważam, że *Sekretne życie drzew* z powodzeniem można potraktować jako tekst kultury, który wzbudzi zainteresowanie młodych ludzi. Książka jest podzielona na autonomiczne rozdziały, co pozwala na zapoznawanie się z nią we fragmentach³⁷. Praca z tekstem zachęca do tego, by nie traktować drzew wyłącznie jak rzeczy, surowców, którymi dysponuje człowiek. Wykorzystanie przez autora typowo ludzkich rekwizytów do opisu świata drzew pokazuje, jak wiele pokładów empatii musi odkryć w sobie człowiek, żeby zmienić swoje myślenie o przyrodzie. Warto również zwrócić uwagę uczniów na nieidealny sposób przekazu Petera Wohllebena, który przedstawia las z perspektywy człowieka, co — jak pisałam — może mieć swoje zalety, ale ma też liczne wady. Obecnie brakuje sposobu na takie mówienie o środowisku naturalnym, które wykluczałoby ludzkie schematy myślowe. Nie potrafimy tłumaczyć mechanizmów i procesów zachodzących w lasach bez odwołań do sytuacji z naszego życia codziennego i społecznego. Konieczne jest utworzenie „nowego systemu wrażliwości”³⁸ — dzieci powinny zrozumieć, że wszystkie organizmy na Ziemi są z sobą połączone, że stanowią jeden wielki system. Jak przekonuje Wohlleben:

Dlaczego jednak drzewa są do tego stopnia istotami społecznymi, dlaczego dzielą się pokarmem z krewniakami z tego samego gatunku, a przez to tuczą konkurencję? Powody są identyczne z tymi, którymi kierują się ludzkie społeczności — razem łatwiej sobie radzić. [...] społeczność musi za wszelką cenę trzymać się razem³⁹.

Uważam, że przybliżenie uczniom książki *Sekretne życie drzew* z objaśnieniem zabiegu antropomorfizacji, jakiej dokonuje autor, jest słuszne. Pogłębia się wówczas analizę o uwagi krytyczne, uświadamia się uczniom, że teksty literackie nie są pozbawione defektów, a także udowadnia, że starając się zrozumieć na swój sposób świat przyrody, utknęliśmy w miejscu. Plastyczność opisów, niebanalne metafory i łatwość wyobrażenia sobie przez czytelnika

³⁵ P. Wohlleben: *Sekretne życie drzew*. Tłum. E. Kochanowska. Otwarte, Kraków 2016.

³⁶ J.B. Bednarek, D. Gostyński: *Współgranie, czyli poetyka ekobestsellera*. W: *O jeden las za daleko...*, s. 203.

³⁷ Dobrze sprawdziłaby się w tej sytuacji metoda pracy grupowej; każdemu zespołowi można by przypisać opracowanie jednego fragmentu/rozdziału książki.

³⁸ J.B. Bednarek, D. Gostyński: *Współgranie, czyli poetyka ekobestsellera...*, s. 204—205.

³⁹ P. Wohlleben: *Sekretne życie drzew...*, s. 13—14.

przedstawianych faktów to w moim odczuciu zalety książki Wohllebena, które sprawiają, że — mimo jej wad — warto ją wykorzystać w pracy podczas lekcji języka polskiego, szczególnie z uczniami klas młodszych.

Z uczniami starszymi lepiej w ramach edukacji ekologicznej na lekcjach języka polskiego sięgnąć po pozycję lekturową obrazującą większą niezależność świata natury od człowieka. Dobrym wyborem może być książka poetki i botaniczki Urszuli Zajączkowskiej *Patyki, badyle*⁴⁰. Autorka w typowym dla siebie artystycznym stylu opisuje zależności i zjawiska, które mają miejsce w świecie natury⁴¹. Pokazuje też, jak bardzo język jest przesiąknięty antropocentryczną wizją świata. Na przykład wykorzystuje słowo „bałagan” do opisu pierwotnego i pożądanego stanu rzeczy w lesie⁴², a przecież nieporządkiem, chaosem człowiek nazywa to, co zaburza jego harmonijne funkcjonowanie w świecie. Charakter tego określenia zmienia się z negatywnego (dla człowieka) w pozytywny (dla natury). Proza Zajączkowskiej mogłaby być więc dla uczniów impulsem do uświadomienia sobie, że las świetnie poradzi sobie bez człowieka. Podczas omawiania tej książki warto też zaznaczyć, że żyjemy w świecie zależności⁴³, a więc organizmy zawsze w jakimś stopniu na siebie oddziałują, ważne, żeby oddziaływanie to odbywało się w poszanowaniu wartości i dóbr obu stron.

Miałam okazję przetestować część moich pomysłów dydaktycznych w praktyce podczas warsztatów czy lekcji pokazowych z uczniami szkół podstawowych. Młodzi ludzie chętnie podejmowali proponowany przeze mnie temat. Na przykład po analizie fragmentów reportażu włączali się w dyskusję, której owocem — były prezentowane w postaci mapy myśli — pomysły na konkretne działania powstrzymujące zmiany klimatu. Propozycje uczniów były często nieszablonowe i zaskakujące. Ich oryginalne myślenie, a także podawanie precyzyjnych sposobów walki o przyszłość Ziemi utwierdziły mnie w przekonaniu, że młodzież potrzebuje takich tematów na lekcjach języka polskiego, a fakt, że to oni zainicjowali strajk klimatyczny, nie jest przypadkowy. Może nadszedł czas, byśmy oddali głos młodym i pozwolili im po prostu działać?

⁴⁰ U. Zajączkowska: *Patyki, badyle*. Wydawnictwo Marginesy, Warszawa 2019.

⁴¹ Zob. także: J. Sobolewska: *Recenzja książki: Urszula Zajączkowska „Patyki, badyle”*. *Szkola patrzyenia*. Polityka, 25.06.2020. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/ksiazki/1797650,1,recenzja-ksiazki-urszula-zajaczkowska-patyki-badyle.read> [dostęp: 19.01.2021].

⁴² U. Zajączkowska: *Patyki, badyle...*, s. 143—146.

⁴³ To naczelną zasadą ekologii. Por. K. Hatley: *A Neo-Humanist Model of Education*. „New Renaissance” 1993, vol. 4/1, s. 10—13 — podaje za: P. Skubała: *Żyjemy w świecie zależności*. „Aura” 2015, nr 2, s. 30—31.

Literatura jako pretekst do rozważań o zmianach klimatu w kontekście moralnym i społecznym

Na lekcjach języka polskiego przy okazji proekologicznych zajęć można pokusić się o poszerzenie problematyki o konteksty etyczne. Pretekstem do tego może być wypowiedź reportażysty Filipa Springera. Stwierdził on, że pandemia COVID-19 to pierwsza taka sytuacja we współczesności, gdy zaprzestano bezsensownych podróży międzykontynentalnych, na przykład takich, podczas których człowiek przemierzał setki tysięcy kilometrów, żeby dotrzeć na, ostatecznie zwieńczoną fiaskiem, rozmowę kwalifikacyjną⁴⁴. Innym kontekstem rozważań moralnych wokół środowiska może być jeden z najnowszych esejów Olgi Tokarczuk, w którym zauważa ona, że na mapie świata nie ma już praktycznie żadnych „białych plam” — człowiek dotarł do każdego zakątka Ziemi, jest w stanie go zbadać, zawładnąć nim⁴⁵. Cywilizacja ludzka nie pozostawia naturze miejsc, w których mogłaby ona funkcjonować całkowicie autonomicznie. Można powołać się na te wypowiedzi i podjąć z uczniami dyskusję nad tym, czy możemy jednoznacznie sklasyfikować jako dobre lub złe dalekie podróże w dzikie obszary, naruszanie spokoju fauny i flory, zaburzanie panujących w świecie przyrody zwyczajów.

Warto również zwracać uwagę na to, żeby „klimatyczne lekcje” w swej końcowej formule miały optymistyczny wydźwięk. Straszanie uczniów zagładą świata, obarczanie ich winą za panujący kryzys klimatyczny nie skłoni ich do refleksji nad problemami środowiska naturalnego. Owszem, świadomość niebezpieczeństwa jest kluczowa, ale o wiele lepiej wykorzystać ją w celu zmotywowania uczniów do działania. Ewa Bińczyk jako alternatywę dla mało optymistycznego myślenia o klimacie proponuje kategorię „ekowerwy”⁴⁶. Badaczka jako jedno z jej znaczeń podaje „zdecydowany bojkot marazmu antropocenu”⁴⁷. Wprawdzie Bińczyk stosuje tę kategorię w odniesieniu do strefy gospodarczej, ale myślę, że przywołanie „ekowerwy” w celu wzbudzenia motywacji młodego pokolenia do pomocy Ziemi jest jak najbardziej słuszne.

⁴⁴ *Literatura w walce z kryzysem ekologicznym. Filip Springer, Julia Fiedorczuk i Magdalena Kicińska w rozmowie o Szkole Ekopoetyki, roli literatury w walce z kryzysem ekologicznym i o tym, co musimy zrobić, żeby naprawić świat.* https://www.facebook.com/watch/live/?v=392520528409249&ref=watch_permalink [dostęp: 11.01.2021].

⁴⁵ O. Tokarczuk: *Człowiek na krańcach świata*. „Polityka” 2020, nr 40, s. 26. Zob. także: Eadem: *Czuły narrator*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020.

⁴⁶ E. Bińczyk: *Ludzkości oplaca się przetrwanie*. „Polityka” 2020, nr 43, s. 28—31.

⁴⁷ Ibidem.

Bliskość natury a wychowanie

W kontekście świadomości ekologicznej uczniów chciałabym zwrócić uwagę na jeszcze jeden niepokojący aspekt współczesności. Wychowanie i edukacja nowych pokoleń coraz rzadziej odbywają się w otoczeniu przyrody, co bezpośrednio odbija się na zdrowiu fizycznym i psychicznym młodych ludzi (bada się już nawet zespół deficytu natury)⁴⁸. Funkcjonowanie w aglomeracjach miejskich i wszechobecny pośpiech sprawiają, że na łonie natury spędzamy czas okazjonalnie. Coraz częściej dostrzegamy potrzebę powrotu do życia w zgodzie z naturą i jej rytmem.

Uważam, że zaprezentowane przeze mnie pomysły na lekcje języka ojczystego z elementami ekologii i ekokrytyki mogłyby być realizowane w terenie. Lekcje wycieczkowe, na których uczniowie mogliby na własnej skórze przekonać się o sile natury, dostrzec jej piękno, wpływ na swoje samopoczucie, byłyby żywym laboratorium doświadczeń. Przeżycie towarzyszące odpowiedniemu kontaktowi dzieci z przyrodą może przyczynić się do lepszego przekazu wiedzy i jej urzeczywistnienia w umysłach uczniów.

Na zakończenie chciałabym powrócić do słów prowokacyjnie umieszczonych w tytule tego artykułu: „Im dalej w las, tym więcej drzew”. Odczytanie przysłowia w kontekście poczynionych refleksji pokazuje, że samo dostrzeżenie kwestii zmian klimatycznych jest właściwie wierzchołkiem góry lodowej. Głębsza refleksja nad problematyką środowiska naturalnego odkrywa coraz to nowe trudności, z którymi musi zmierzyć się ludzkość. Dosłowne rozumienie przysłowia umożliwia dostrzeżenie, jak język koresponduje (lub nie) z rzeczywistością. Czy za parę lat młodzież będzie w stanie zrozumieć te słowa? Co się stanie, jeśli w wyniku naszych działań lasy przestaną być utożsamiane z miejscami pełnymi drzew i innych roślin, nad którymi opiekę sprawuje tylko Matka Natura? Jeśli do tego dopuścimy, nawet język, jaki znamy i jakiego używamy teraz, będzie musiał ulec przeobrażeniu. Pozostaje zadać retoryczne, wydaje się, pytanie: czy ta niezzysta gra, którą tocymy ze środowiskiem naturalnym, jest warta świeczki?

Wprowadzanie na lekcje języka polskiego problematyki związanej ze zmianami klimatycznymi i uwrażliwianie uczniów na naturę to działania słuszne i potrzebne. Wyzwanie, jakie kryzys ekologiczny przynosi ludzkości, musi znaleźć swoje odzwierciedlenie w edukacji polonistycznej w szkole podstawowej.

⁴⁸ Por. R. Louv: *Ostatnie dziecko lasu*. Mamania, Grupa Wydawnicza Relacja, Warszawa 2016, s. 54–55.

Nowe odczytania kanonicznych lektur czy analiza współczesnych reportaży pozwalają na rozpatrywanie tego problemu w różnych kontekstach: moralnym, gospodarczym, społecznym lub politycznym. Wierzę, że z odpowiednim wsparciem ze strony nauczyciela uczniowie po takich zajęciach będą wiedzieli, jakie działania (na miarę swoich możliwości) mogą podjąć, aby pomóc światu w zwalczaniu kryzysu środowiskowego, a także staną się aktywnymi uczestnikami dyskursu klimatycznego.

Bibliografia

- Adamski P.: *Czym jest bioróżnorodność i jej ekologiczne uwarunkowania*. Pobrano z: https://rcin.org.pl/Content/79386/KR038_97877_r2007_IntegOP-Adamski-45-49.pdf [19.01.2021].
- Andersen H.Ch.: *Choinka*. Tłum. Ć. Niewiadomska. <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/choinka.html> [dostęp: 11.01.2021].
- Bellon M.: *Pożary w Australii. Aplikacje pomagają walczyć z żywiołem, a laser ratować koale*. Business Insider. Polska, 24.01.2020. <https://businessinsider.com.pl/technologie/nowe-technologie/pozary-w-australii-jakie-technologie-pomagaja-strazakom-i-weterynarzom/0gc3qhd> [dostęp: 16.01.2021].
- Bińczyk E.: *Ludzkości oplaca się przetrwanie*. „Polityka” 2020, nr 43, s. 28—31.
- Bińczyk E., Robiński A.: *Planeta własnego wyrobu*. [Wywiad z Ewą Bińczyk]. Tygodnik Powszechny, 15.10.2018. <https://www.tygodnikpowszechny.pl/planeta-wlasnego-wyrobu-155755> [dostęp: 16.07.2021].
- Buell L.: *The environmental imagination: Thoreau, nature writing and the formation of American culture*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1995.
- Domańska E.: *Humanistyka ekologiczna*. „Teksty Drugie” 2013, nr 1/2, s. 13—32.
- Ernman B. et al.: *Sceny z życia rodzinnego. Strajk klimatyczny Grety*. Z języka szwedzkiego przeł. K. Knockenhauer, W. Łygaś. Przemówienia Grety z języka angielskiego przeł. A. Siewior-Kuś. Post Factum Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice 2019.
- Gostyński D.: *Natura jako mit*. „Pan Tadeusz” Adama Mickiewicza. W: P. Czapliński, J.B. Bednarek, D. Gostyński: *Literatura i jej natury. Przewodnik ekokrytyczny dla nauczycieli i uczniów szkół średnich*. Wydawnictwo Rys, Poznań 2017, s. 132—148.
- Konczal A.A.: *Antropologia lasu. Leśnicy a percepcja i kształtowanie wizerunków przyrody w Polsce*. Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo—Wydawnictwo Naukowe UAM, Warszawa—Poznań 2017.
- Kozielecki M.: *Maciej Zaremba Bielawski — „Leśna Mafia”*. Zielonazmiana.pl, 28.12.2016. <http://www.zielonazmiana.pl/kultura/ksiazki/lesna-mafia/> [dostęp: 19.01.2021].
- Koziołek R.: *Wiele tytułów*. Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2019.
- Literatura w walce z kryzysem ekologicznym*. Filip Springer, Julia Fiedorzuk i Magdalena Kicińska w rozmowie o Szkole Ekopoetyki, roli literatury w walce z kryzysem ekologicznym i o tym, co musimy zrobić, żeby naprawić świat. https://www.facebook.com/watch/live/?v=392520528409249&ref=watch_permalink [dostęp: 11.01.2021].
- Louv R.: *Ostatnie dziecko lasu*. Mamania, Grupa Wydawnicza Relacja, Warszawa 2016.
- Mickiewicz A.: *Pan Tadeusz*. Oprac. B. Włodarczyk. Wydawnictwo GREG, Kraków 2011.

- Nycz R.: *Nowa humanistyka w Polsce: kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji*. „Teksty Drugie” 2017, nr 1, s. 18—40. <https://doi.org/10.18318/td.2017.1.2>.
- O *Jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce*. Red. P. Czaplinski, J.B. Bednarek, D. Gostyński. Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2019.
- Ochwat M.: *Edukacja polonistyczna w obliczu kryzysu klimatycznego — analizy i rekomendacje dydaktyczne*. „Annales N — Educatio Nova” 2020, nr 5, s. 185—204. <https://doi.org/10.17951/en.2020.5.185-204>.
- Ochwat M.: *Klimat — konflikty — migracje. Scenariusze przyszłości*. „Postscriptum Polonistyczne” 2019, nr 2 (24), s. 51—71. https://doi.org/10.31261/PS_P.2019.24.04.
- Ochwat M.: *Reportaż w świecie szkoły*. W: *Literatura polska w świecie*. T. 7: *Reportaż w świecie — światowość reportażu*. Red. K. Frukacz. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, s. 280—294.
- Ochwat M.: *(Współ)myślenie w humanistyce. Literackie ekokształcenie w epoce antropocenu*. „Polonistyka. Innowacje” 2020, nr 12, s. 31—51. <https://doi.org/10.14746/pi.2020.12.3>.
- Ogłóza E.: *Wokół opowieści Hansa Christiana Andersena. O radości czytania*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 255.
- Robiński A.: *Zmierzch epoki człowieka*. „Tygodnik Powszechny”, 2019, nr 4 (12), s. 8—10.
- Sajdak-Michnowska E.: *O potrzebie etyki ekologicznej*. W: *Człowiek i środowisko, humanistyka i ekologia. Prace I Olsztyńskiego Sympozjum Ekologicznego, Olsztyn 5—6 maja 1994 roku*. Red. J. Dębowski. WSP, Olsztyn 1995, s.104.
- Skubała P.: *Żyjemy w świecie zależności*. „Aura” 2015, nr 2, s. 30—31. <https://doi.org/10.15199/2.2015.2.8>.
- Sobolewska J.: *Recenzja książki: Urszula Zajączkowska, „Patyki, badyle”*. *Szkola patrzenia*. Polityka, 25.06.2019. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/ksiazki/1797650,1,recenzja-ksiazki-urszula-zajaczkowska-patyki-badyle.read> [dostęp: 19.01.2021].
- Stawikowska E.: *Amazonia umiera też przez nas. Ale i my coraz boleśniej odczuwamy jej wymieranie*. Newsweek, 24.08.2019. <https://www.newsweek.pl/swiat/pozar-lasow-amazonskich-wplywa-na-klimat-na-calej-planecie/24jw8hl> [dostęp: 16.01.2021].
- Świat do radykalnej zmiany — rozmowa z dr hab. Ewą Bińczyk. Rozmawia Szymon Majewski. „Nowy Obywatel” 2019, nr 30 (81), s. 30—41.
- Świetlicki M.: *Pora śmierci choinek*. <https://polska-poezja.com/marcin-swietlicki/pora-smierci-choinek/> [dostęp: 18.01.2021].
- „Teksty Drugie” 2018, nr 2: *Ekokrytyka*.
- Tokarczuk O.: *Człowiek na krańcach świata*. „Polityka” 2020, nr 40, s. 24—30.
- Tokarczuk O.: *Czuły narrator*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020.
- „Tygodnik Powszechny” [wydanie specjalne] 2019, nr 4 (12): *Halo, tu Ziemia*.
- Weiner J.: *Po co nam puszcze*. „Tygodnik Powszechny” 2019, nr 4, s. 57—59.
- Wohlleben P.: *Sekretne życie drzew*. Tłum. E. Kochanowska. Otwarte, Kraków 2016.
- Wolny-Zmorzyński K.: *Reportaż — jak go napisać? Poradnik dla słuchaczy studiów dziennikarskich*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2004.
- Zajączkowska U.: *Patyki, badyle*. Wydawnictwo Marginesy, Warszawa 2019.
- Zaremba Bielański M.: *Leśna mafia. Szwedzki thriller ekologiczny*. Przeł. M. Wasilewska-Chmura. Wstęp A. Wajrak. Posłowie T. Lindgren. Agora SA, Warszawa 2014.
- Zawada-Starenga A.: *Artyzm opisów przyrody w „Panu Tadeuszu” A. Mickiewicza*. Pobrano z: http://www.natura2000.mircze.pl/asp/pliki/ikony/anna_zawadzka-starenga_pdf.pdf [13.04.2021].